

УДК: 81

Абдыкалыкова А. А., ф. и. к., доцент, И. Арабаев ат. КМУ

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН ЛИНГВИСТИКАЛЫК КОНЦЕПЦИЯЛАРЫ

Макалада кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү, кыргыз профессионал жазма адабиятынын бааштоочуларынын бири, акын, драматург, мамлекеттик жана коомдук ишмер, кыргыздын биринчи профессору Касым Тыныстан уулунун лингвистикалык концепциялары, лингвистикалык концепцияларынын илимий-методологиялык негиздери, лингвистикалык көз караштары сыпаттоого алынган. Профессор Касым Тыныстановдун лингвистикалык жалпы көз караштары жана идеялары кыргыз тил илиминде теориялык жана практикалык жактан аныктоочу жана багыттоочу мааниге ээ.

Өзөктүү сөздөр: *К. Тыныстанов, тил илими, кыргыз тили, концепция, лингвистикалык концепция, фонетикалык система, сингармонизм, морфонология, лингвистикалык моделдештирүү, нормативдик грамматика.*

Абдыкалыкова А. А., к. ф. н., доцент, КГУ им. И. Арабаева

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ КАСЫМА ТЫНЫСТАНОВА

В статье описаны лингвистические концепции, научно-методологические основы лингвистических концепций, лингвистические взгляды основателя кыргызского языкознания, одного из основоположников кыргызской профессиональной литературы, поэта, драматурга, государственного и общественного деятеля, первого кыргызского профессора Касыма Тыныстан уулу. Общие лингвистические взгляды и идеи профессора Касым Тыныстанова в теоретическом и практическом плане имеют определяющее и направляющее значение в кыргызском языкознании.

Ключевые слова: *К. Тыныстанов, языкознание, кыргызский язык, концепция, лингвистическая концепция, фонетическая система, сингармонизм, морфонология, лингвистическое моделирование, нормативная грамматика.*

*Abdykalykova A. A., candidate of Philology Sciences,
Associate Prof., I. Arabaev KSU*

LINGUISTIC CONCEPTS OF KASYM TYNYSTANOV

The article describes linguistic concepts, scientific and methodological foundations of linguistic concepts, linguistic views of the founder of Kyrgyz linguistics, one of the founders of Kyrgyz professional literature, poet, playwright, statesman and public figure, the first Kyrgyz professor Kasym Tynystan ulu. The general linguistic views and ideas of Professor Kasym Tynystanov in theoretical and practical terms have a defining and guiding significance in Kyrgyz linguistics.

Key words: *K. Tynystanov, linguistics, Kyrgyz language, concept, linguistic concept, phonetic system, synharmonism, morphonology, linguistic modeling, normative grammar.*

Касым Тыныстан уулунун лингвистикалык концепциялары, баарыдан мурда, кыргыз тил илиминин жаралышында жана өнүгүшүндө, анын нормативдик грамматикасын түзүүдө, илимий терминологиянын иштелишинде, графика, алфавит системасын аныктоодо, орфографиянын принциптерин иштеп чыгуу маселелеринде жана алардын практикалык аспектиден текшерилип, чечмеленишинде анын негиздөөчүлүк, алгачкы изилдөөчүлүк ролу менен байланышса, экинчиден, айрым бир лингвистикалык жалпы мүнөздөгү илимий-теориялык проблемаларды коюу, аларды кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде чечмелеп берүүгө аракет жасагандыгы жана ал проблемалар бүгүнкү күндө да актуалдуу маселе катары изилдеп-

иликтөөнүн алкагында экендиги менен түздөн-түз байланышкан. Ошону менен эле катар Касым Тыныстан уулунун илимий-теориялык мүнөздөгү айрым идеялары жана тигил же бул маселелерге карата жеке көз караштары кыргыз тил илими үчүн гана эмес, жалпы эле *түркология* үчүн да белгилүү даражада илимий-метологиялык база боло алгандыгы шексиз. Алсак, *сингармонизм* жана анын лингвистикалык табияты жөнүндөгү көз караш жалпы түркологияда биринчилерден болуп К. Тыныстанов тарабынан айтылган жана ал үндүүлөрдүн гана эмес, *жалпы эле тыбыштык үндөшүү* катары аныкталган (Тыныстанов, 1927). Түрк тилдериндеги муун типтерин жана алардын фонетикалык курамын териштирип кароого жана ХХ кылымдагы тил илиминин жаңы багыты – *морфонология* жөнүндөгү маселени көтөрүүгө аракеттениши (Тыныстанов, 1934) анын лингвистикалык жалпы көз караштарындагы негизги маселелерден болгон.

Тил илиминин тарыхында конкреттүү тилдик материал топтоп, ошол топтолгон материалдарды илимий-теориялык жактан жалпылаштыруу аркылуу младограмматизмдин, салыштырма-тарыхый тил илиминин чектелген жактарын белгилеп, лингвистикалык изилдеп-иликтөөнүн метод-ыкмаларын өркүндөтүп, илимий гипотеза, концепцияларды жаратуу жана илимий теорияны өркүндөтүүгө зор салым кошкон жана азыркы тил илиминин постулаттарын, принциптерин, жоболорун негиздеген окумуштуулар Фердинанд де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Ф. Ф. Фортунатов, Г. Шухардттын илимий мурастары жалпы тил илими үчүн жана дүйнөлүк лингвистиканын андан ары өнүгүшү үчүн кандай мааниге ээ болсо, кыргыз тил илиминин жаралышы, улуттук илимий традициянын, улуттук грамматикалык көз караш, концепциянын өнүгүшү үчүн Касым Тыныстановдун илимий мурастары да ошондой эле мааниге ээ.

Атактуу окумуштуу Е. Д. Поливановдун пикири боюнча, К. Тыныстанов “Батыш Европа окумуштууларынын *морфонология* (тил системасынын фонологиялык жана морфологиялык катышын жана өз ара себептүү байланыштарын изилдөөчү илим) боюнча айткандары менен таанышпай туруп гана өз талантынын, кудурет-күчүнүн аркасында ал маселени өз деңгээлинде көтөрө алган жана кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде конкреттүү көрсөтө алган окумуштуу болгон” (Поливанов, 1933). Ошол эле учурда К. Тыныстанов *тилдин системалык деңгээлдерин, грамматикалык структурасын, фонологиялык түзүлүшүн, илимий терминологиясын, графика, алфавит, орфографиянын практикалык жана илимий-теориялык маселелери* жөнүндө принциптүү көз караштарын, бүтүн концепциясын сунуштаган окумуштуу катары да каралышы шарт. Демек, кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү катары анын өнүгүшүнө, калыптанышына, илимий-теориялык маселелеринин көтөрүлүшүнө К. Тыныстановдун өзгөчө таасир эткендигин жана муну чечмелеп далилдеп көрсөтүүгө аракеттенүү өтө зарыл жана таанып-билүүчүлүк тарыхый мааниге ээ экендигин танууга болбойт.

Анда эмесе, Касым Тыныстан уулунун **лингвистикалык концепцияларынын** тил илиминдеги ордун аныктоо төмөнкү жыйынтыктарды алып келет:

I. Кыргыз тил илиминин фонетикалык системасын аныктаган.

а) Кыргыз тилинин алфавитин түзгөн. Кыргыз тилинин алфавити (араб) казак алфавитинин негизинде түзүлгөн. Араб алфавитин кыргыз тилине ылайыктап реформалаган. Кыргыз тилинде 24 тамга жана “кыбачы” болгон.

1925-жылдардан маданиятка тез жетүү максатында араб алфавитинен латын графикасына негизделген алфавитке өтүү жөнүндөгү маселелер көтөрүлүп, Касым Тыныстан уулу “Европалык алфавиттердин бирине өтүү” жөнүндө доклад жасайт. Бул

маселени ишке ашыруу К. Тыныстановдун тилчи-окумушгуу катары да жана коомдук-мамлекеттик ишмер катары да жигердүү мамилеси менен түздөн-түз байланышкан. К. Тыныстанов бул боюнча Баку шаарында 1926-ж. өткөн жалпы Түркологиялык I съездде “*Түрк тилдеринде алфавит түзүү принциптери*” деген темада доклад жасайт да, бул съездде түрк элдери үчүн бирдей алфавит пайдалануу жагы сунуш кылынат. Түрк жаңы алфавитинин борбордук комитети түзүлөт. Бул комитет кийинчерээк Жаңы алфавиттин бүткүл союздук борбордук Комитети болуп кайрадан уюшулат. 1927-жылы 3-7-июлда бул Комитеттин I пленуму болуп, анда түрк тилдери үчүн жаңы алфавиттин долбоору жана баш тамга жөнүндө маселе каралган (бирок баш тамга киргизилген эмес).

1928-жылдын 13-майында Кыргыз Агартуу комиссиариатынын илимий комиссия коллегиясы менен жаңы алфавит борбордук комитетинин кошмо жыйынында К. Тыныстанов “*Четтен кирген сөздөрдүн кыргыз тилине көрсөткөн таасири*” деген темада доклад жасап, анда алфавиттеги тамгалардын саны 24төн 31ге жеткен (**х, һ, ф, в, ө, ү, и**).

Араб графикасындагы алфавитти колдонуу Кыргыз АССРинин борбордук аткаруу комитетинин 1929-жылдын 29-ноябрындагы токтому менен 1930-жылдын 1-январынан тартып токтотулат. 1930-жылдын июль айында **һ** тамгасы алфавиттен чыгарылып, баш тамга кабыл алынган.

б) *Касым Тыныстан уулу өз эмгектеринде кыргыз тилинин нормативдик фонетикасын жана сыпаттама фонетикасын гана жаратпастан, кыргыз тилинин фонетикасынын айрым теориялык маселелери боюнча да өз көз караштарын далилдөөгө аракеттенген. 1930-жылдардагы тил илиминин, өзгөчө, фонология илиминин өнүгүшүн чебер пайдалануу менен түркологиялык гана масштабда эмес, жалпы тил илиминин масштабында колдонууга мүмкүн болгон айрым бир жаңы ойлорду ортого салгандыгын көрөбүз. Мындай маселелердин бири – сингармонизм закону.*

Агглютинативдүү тилдер системасында кыргыз тилинин өзүнүн ички грамматикалык өзгөчө закондорунун бири катары сингармонизм заңын так, таасын аныктап, анын механизмдин көрсөтүп, үндөштүк заңы үндүүлөрдүн гана эмес, жалпы эле тыбыштардын кеп агымындагы гармониясы экендигин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде түркология илиминде биринчилерден болуп көрсөтүшү К. Тыныстановдун лингвистикалык концепцияларынын (көз караштарынын) орчундуусу экендигинде талаш жок.

Демек, сингармонизм – бир сөздөгү, мейли ал сөз кыска уңгу сөз болсун, мейли ал сөз туунду узун сөз болсун, ошол сөздүн курулушуна негиз болгон үндүү жана үнсүз тыбыштардын айтылышы жана жасалуу орду боюнча бирдей кейипке келишин жөнгө салган морфонологиялык кубулуш. Бул закон сөздөгү жана муундагы үндүү, үнсүз тыбыштарга бирдей деңгээлде тарап, сөздүн, муундун фонологиялык, морфологиялык түзүлүшү ушул закон аркылуу аныкталат.

в) *Батыш окумуштууларынын эмгектери менен таанышпай туруп, морфонология маселесин ачкан.*

Морфонология сингармониялык тилдердин материалдарында өзгөчө кеңири жана ийгиликтүү колдонулат. Анткени, жогоруда белгиленгендей, сингармонизм фонетика жана фонология менен морфонологияга бирдей мүнөздүү кубулуш. Ошондуктан Касым Тыныстан уулу кыргыз тилиндеги сингармонизм законуна таянуу аркылуу кыргыз тилинде колдонулган муун түзүлүштөрүн морфемалардын фонемалык структурасын, андагы өзгөрүштөрдү, морфемаларга жана алардын аралык чегинде фонемалардын өз ара тизмектеше келүү мүмкүнчүлүктөрүн териштирип аныктоого аракеттенип жатып, “*байкабай туруп*” морфонология тармагын жаратып алган. Морфонологиялык

изилдөөнүн принциби аркылуу кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн муун түзүлүштөрүнүн структурасын, санын аныктоого жетишкен.

2) *Морфонология* деп атабаганы менен, анын механизмдери, принциптери аркылуу сөздөрдүн фонемалык курулушун, анын грамматикалык формаларын анализге алуу аркылуу Касым Тыныстан уулу жалпы эле теориялык тил илиминде кийинки гана мезгилдерде, өзгөчө, 70-жылдардан тартып кеңири колдонула баштаган **лингвистикалык моделдештирүү** ыкмасын жаратып, анын алгачкы элементтерин да өзүнүн лингвистикалык изилдөөлөрүндө кеңири пайдалангандыгын көрөбүз. Бул ыкма аркылуу кыргыз тилиндеги муундарды жана алардын фонемалык түзүлүшүн аныктаган.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилинде Касым Тыныстан уулу белгилеген муундун (А, АР, АЛР, РА, РАР, РАЛР, РРА, РРАР, РРАЛР) 9 түрүнө дагы 3 (АЛРР, РРЛА жана РАРР же РАЛРР) муун кошулуп, азыркы кыргыз адабий тилинде муундун 12 түрү бар.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн фонемалык түзүлүшүн, муун типтерин, алардын грамматикалык формаларындагы тыбыштык, муундук айкалыштарды аныктоодо *морфонологиялык принципти* ийгиликтүү колдонуу менен, кыргыз тилинин ж.б. түрк тилдеринин структурасындагы нукура сөздүк муундук айкалыштарды жана орус тили аркылуу жаңы кирген муун түзүлүштөрдү так аныктап, аларды лингвистикалык моделдештирүү ыкмасы менен өтө тыкан баяндаган.

Демек, кыргыз тилинин фонетикалык системасын аныктоодо кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү, кыргыз тилиндеги тыбыштардын илимий принцип аркылуу классификациялык топторго бөлүштүрүлүшү, жиктелиши, алардын аныктама-эрежелери, терминдик атоолору кыргыз тил илиминде Тыныстан уулунун лингвистикалык ишмердиги менен түздөн-түз байланышкан.

II. Касым Тыныстан уулу кыргыз тилинин нормативдик грамматикасын негиздеген, окуу китептерин жазган.

Сабатсыздыкты жоюуга арнап, I жана II баскычтагы жана 5-6-7-8-класстагы окуучуларга жана өзүнчө чоңдор үчүн окуу китептерин түзгөн. I баскыч мектептер үчүн “Окуу китеби” (1924) жана I баскыч мектептердин I бөлүмдөрү үчүн “Жаңы айыл” (1929) хрестоматиялык типтеги окуу китептерин түзгөн. Башталгыч класстарга арналган “Биздин тил” (1927), кийин “Эне тилибиз” деген ат менен 1928-, 1929-, 1930-жж. кайрадан басылып, II китебин 1931-жылы Москвадан чыгарат (“Эне тилибиз”, 1931).

II жылдыктар үчүн кыргыз тилинин иш китеби “Тил сабагы” 1932-жылы Фрунзе-Ташкенттен чыгарылат.

5-6-класстарга арналган “Кыргыз тилинин морфологиясы” 1934-жылы, 6-7-8-класстар үчүн “Кыргыз тилинин синтаксиси” 1936-жылы жарык көрөт. Бул окуу китептеринде азыркы кыргыз тилиндеги (программадагы) материалдардын баары киргизилген.

III. Кыргыз тилинин орфографиясын иштеп чыккан.

Кыргыз адабий тилинин лексикасын орфографиялык эрежелерге ылайыктап колдонуу тажрыйбасы Касым Тыныстан уулу тарабынан сунуш кылынып, 1934-жылы майда Бишкек шаарында өткөрүлгөн кеңешмеде “*Кыргыз орфографиясын түзүү принциптеринин негиздери жөнүндө*” доклад жасайт. Анда бул маселенин адабий тил үчүн эбегейсиз ролун белгилеп, анын эң негизги максаты: 1. Орфография жалаң гана сөздөрдүн жазылышын жөнгө салбастан, адабий тилдин туура нукта өркүндөшүнө жардам бериши керек; 2. Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышынын ортосунда орчундуу ажырым болбошун көздөш керек дейт. Бул докладдын негизинде Касым Тыныстан уулу 1934-жылы “Проект новой орфографии киргизского литературного языка” деген эмгегин иштеп чыккан. Анда адабий тилибиздеги фонемалардын составы

жана алфавит тартиби, кыргыз тилинде төл жана орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн уңгусу жана сөз мүчөлөрүнүн, эл аралык терминдердин жазылышы ж.б.у.с. маселелер каралган. Эң негизгиси – *биринчи жолу кыргыз тилинин орфографиясынын эрежелери берилип, орфоэпия* боюнча да кыскача маалыматтар айтылган. Ошондой эле окуучуларды сабаттуулукка үйрөтүүдө, алфавитти өздөштүрүүдө йоттошкон тамгалар кыйынчылык келтирерин байкап, ал тамгалар кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн чагылдырбай тургандыгын, чет сөздөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык ал тамгалар алфавитке киргизилгендиги көрсөтүлгөн.

IV. Кыргыз тилинин грамматикалык терминдерин иштеп чыккан. Терминдер сөздүгүн түзгөн.

Касым Тыныстан уулу эне тилибизди изилдөө ишин илимий негизге коюп, алгачкы жолу грамматикалык терминдерди, аныктамаларды кыргызча туюнтуп, баарыбызга жадыбалдай жат болгон *ээ, баяндооч, айкындооч, зат атооч, сан атооч, этиш, тууранды сөз, жөндөмө ж.б.* терминдерди жаратуу менен алардын илимий статусун аныктап, кыргыз тил илиминин терминологиялык системасынын калыптанышына көмөк кошту.

Окумуштуунун термин жаратуу чеберчилиги баа жеткис. Ал термин жаратууда ар бир терминди аталышы айтканга жеңил, түшүнүктүү кыргыздын төл сөздөрүнөн эле тандап алган. Окуу китептериндеги илимий, маанилүү маселелердин бири – тигил же бул грамматикалык кубулуштарга берилген эрежелер. Алсак, фонетика тармагында “тыбыш деп ооздон чыккан үндү айтабыз, жазууда аны тамга менен белгилейбиз, кыргыз тилиндеги тыбыштар үндүү жана үнсүз болуп экиге бөлүнөт... тыбыштардын мындай бөлүнүштөрү кыргыз тилиндеги *үндөштүк закону* менен *эрин күүсүнө* байланыштуу”. Морфемалардын структуралык чегинде фонетикалык процесстер менен шартталган тыбыштардын үндөшүүсү, алардагы окшошууларды *үндөштүк закону* дейт. “Эрин үндүүгө өтүшүн *эрин күүсү*” дейт (Тыныстанов, 1928).

Кыргыз тил илиминдеги *фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик терминдердин* андан ары толукталышы, терминологиялык системанын өнүгүшү 1934-36-жылдардагы грамматикаларында улантылат. Бул грамматикаларда, негизинен, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр, алардын маанилик, функционалдык, структуралык типтерине карай бөлүнүштөрүнөн башка дагы кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик бир топ маселелери өз убагына карата дурус чечмеленип, кыска, так эрежелер менен жабдылган. Ал грамматикаларда иштелип чыккан терминдердин көпчүлүгү алгылыктуу болгондуктан, алар кийинки чыккан грамматикаларда (Бакеев, Бактыбаев, 1939; Актанов, Бакеев, 1939; Асылбеков, 1940), а түгүл, кийинки мезгилдерде жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдө да (Ахматов Т., 1969; Жапаров А., 1979), академиялык илимий грамматикаларда да (Кыргыз тилинин грамматикасы, Морфология. 1964; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980) кеңири көрсөтүлүп келе жатат.

V. Кыргыз адабий тилинин диалектисин изилдеп, кыргыз адабий тили кайсы диалектинин негизинде түзүлгөнүн аныктаган.

Бүгүнкү күндөгү маалыматтарда дүйнө жүзүндө 2795 тил жана 3000ден ашуун диалектилер бар деп жүрөт. Касым Тыныстан уулу Кыргызстанда 4 диалект бар экендигин аныктаган:

1. Түштүк Кыргызстандын диалектиси **Ә** тамгасы (2-Ә фонемасы) менен айырмаланат.
2. Талас өрөөнүнүн диалектиси **В (W)** тамгасы (дифтонг) менен айырмаланат.
3. Чүй өрөөнү **З, С** тыбыштарынан айырмаланат.

4. Кыргызстандын Түндүк Чыгыш диалектиси башка диалектилерден айырмаланып, фонетикалык составында өзгөчө “Ә”, “В (W)”, “З, С” фонемалары жок деп, алардын бири-биринен айырмасы, өзгөчөлүктөрү жөнүндө токтолуп, адабий тилибиздин негизи кылып, күн Чыгыш (Түндүк Чыгыш) диалектиси алынары жана анын бир нече негизги себептери көрсөтүлөт. “Ә” үндүүсүн киргизүүнүн зарыл эместигин (А. Идирисовго жооп берип жана **g, z** фонемаларынын ар бирин өз тамгалары менен берүүнү (К. К. Юдахинге кошулбай) айкын мисалдар менен далилдеп көрсөтөт (Проект новой орф. кирг. лит. яз., 1934).

VI. Кыргыз лексикасын оңой жол менен жыйноо максатында илимий таблица ойлоп тапкан.

1934-жылы кыргыз тилиндеги сөздөрдү жыйноо максатында илимий таблица ойлоп чыгып, анын жардамы менен кыргыз тилинин лексикалык корундагы *бир, эки, үч муундуу* (көп муундуу сөздөрдү аныктоого ал өтө ыңгайсыз болгон) сөздөрдү аныктоо максатында тыбыштарды бири-бирине айкалыштыра, тизмектештире баштаган. Сөздөрдүн, тыбыштардын куралышындагы, анын грамматикалык формасындагы ырааттуу норма уңгуда, муунда, морфемалардын айкашкан чегинде да, эки сөз аралыгында да бузулбай сакталары, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн, мейли, ал уңгу сөз же туунду сөз болсун, фонемалык түзүлүшү ошол норма аркылуу аныкталаарын байкаган. Нормага ылайык сөз кыргыз тилиндеги сөздөрдүн фонемалык түзүлүшү, грамматикалык формасы жөнүндөгү *структура-типологиялык законду* ачкан. Демек, К. Тыныстановдун ал таблицасы илимий-практикалык жактан абдан баалуу таблица катары атайын кызыкчылык туудуруп, өзгөчө белгиленген.

Илимий-теориялык ой жүгүртүүнүн калыптанышын жана өнүгүшүн байкап-баамдоо үчүн ошол илимдин тарыхын, анын өзүнчө илимий тармак катары калыптануу эволюциясын, андагы принциптүү көз караш, концепцияларды, багыттарды терең жана дыкаттык менен иликтеп-үйрөнүү өзгөчө мааниге ээ экендиги талашсыз. Тил илимин өзүнчө илимий багыт катары тарыхый өнүгүшү, эң алды, тил деген эмне экендигин аныктоо, анын категориялык жаратылыш-табиятын система-структуралык бирдик катары маңыз-маанисин мүнөздөп ачуу менен байланышкан. Ошондуктан XX к. 50-жж баштап тил илими өзүнүн илим катары калыптануу башатын иликтеп таанууга өзгөчө көңүл буруу менен, лингвистикалык илимий-теориялык жана методологиялык негиздерин тарыхый принципке таянуу аркылуу мүнөздөөгө аракеттенген. Бүгүнкү күндөгү тил илиминин илимий-теориялык жана методологиялык негиздерин ушул илимдин тарыхый эволюциясы аркылуу түшүндүрүүнү көздөгөн.

Тил илиминин тарыхый өнүгүү жолун иликтеп-изилдөөгө арналган эмгектердин көпчүлүгү төмөнкүдөй суроолорду коюуга аракеттенишет. Эмне үчүн лингвистикалык бир багытты, бир мектепти экинчи бир багыт, экинчи бир мектеп алмаштырат, эмне үчүн лингвистикалык бир концепцияны экинчи бир концепция танат, жокко чыгарат?

Бул өңдүү суроолорго жооп мындай болушу ыктымал: а балким, ал багыт мектептер тил илиминин тигил же бул принциптүү проблемасын чечүүгө “кудурет-күчсүз болгондур, а балким, алар тигил же бул принциптүү проблеманы иликтеп-изилдөөнүн жаңы аспектинин жана принциптерин, жаңы ыкма-мамилелерин сунуш кылышкан чыгаар, а балким, коомдук-социалдык кырдаал менен байланышкан жигердүүлүк, интеллектуалдык жагдай-шарт тил илиминин өнүгүшүнө, жаңы көз караш, концепциялардын жаралышына өбөлгө болгон чыгаар”.

Кандай гана болбосун, жогорку өңдүү суроолорго жооп издөөдө тил илиминин бүгүнкү күндөгү илимий-теориялык негиздерин аныктай турган жана коомдук-

социалдык өнүгүүнүн жетишкендиктеринен болгон ички жана сырткы факторлордун өз ара карым-катышын эске салышыбыз керек.

Жалпыга белгилүү, тарых мейкиндигинде тил илиминин өнүгүш эволюциясын кыймылга келтирүүчү негизги фактор – практикалык муктаждык, коомдук зарылчылык, б.а., оратордук өнөрдү өркүндөтүү; ораторлукка үйрөтүү; кызыл тилдүүлүктү калыптандыруу, алфавит түзүү, жазуу-сызууну өнүктүрүү; глоссарий, сөздүк түзүү, нормативдик грамматикаларды иштеп чыгуу; тарыхый жазма эстеликтерди анализге алуу; тил үйрөтүү, жалпы элге өз эне тилин үйрөтүү, чет тилдерди билүү зарылчылыгы ж.б.

Панининин, Аристарх Самофракийскийдин, Присциандын грамматикаларынан тартып, К. Тыныстановдун грамматикаларына чейин практикалык муктаждыкты канааттандыруу негизги максат болгондугу белгилүү.

Бул сыяктуу коомдук-практикалык муктаждыктарды чечүү мезгилинде жыйналган, топтолгон билим, тигил же бул маселеге карата көз караштар, гипотеза, концепциялардын жаралышын шарттайт. А гипотеза, концепциялардын конкреттүү материалдардын негизинде илимий жактан текшерилиши жана андан ары тереңдетилип иштелиши, далилдениши теорияны жаратат. Теориянын өнүгүшү изилдөөгө алынып жаткан конкреттүү материалдарды иликтеп анализдөөнүн методдорун, принцип-аспектилерин аныктоо менен түздөн-түз байланышат. Ушул багытта XIX к. башында тилдин философиясын түшүндүргөн теориялар жаралган. Ушул эле мезгилде тил илимине мүнөздүү болгон индуктивдик лингвистикалык теориялар пайда болгон, б.а., XIX кылымдагы индуктивдик лингвистикалык теориялар тигил же бул конкреттүү тилдин же тилдердин материалдарын изилдеп-анализдөөнүн методдоруна, принциптерине көбүрөөк басым коюп, тил илиминин андан аркы өнүгүшү үчүн логика-философиялык база болуу менен XX кылымдын тил илиминин дедуктивдик теорияга негизделген тил илими катары өркүндөшүн камсыз кылды.

Тил илиминин өнүгүп-өркүндөшүнүн ички жана сырткы факторлорунун диалектикалык карым-катышы лингвистиканын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн илимий көз караштарды, илимий концепциялардын күрөшү, алардын бирин-бири таануусу жана тануусу, бирин шарттоосу жана ар түрдүүлүгү катары кароого жана түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ушул жалпы жагдайда улуттук илимий традициялар, улуттук илимий көз караштар, илимий концепциялар жаралат. Ошондуктан тил илиминин өнүгүш багытын аныктаган жалпы жагдай, жалпы фон менен айкалыштыра кароо аркылуу улуттук илимий традициянын, илимий көз караш, концепциялардын маңыз-маанисин, ролун аныктоо өзгөчө актуалдуу жана зарыл экендигинде күмөн жок. Анткени, бир жагынан, тил илиминин өнүгүшүнүн ички жана сырткы факторлорун айкалыштыра карап, жаңыча мамиле кылуунун негизинде конкреттүү тилдик фактыга таянуу менен жаңы концепция жаратууга аракеттери жасалса, экинчи жагынан, мурунку көз караш туюмдары жалпылаштырууга, мурунку тажрыйбаны тереңдетип улантууга кам көрүлөт.

Касым Тыныстановдун лингвистикалык көз караштарын, окуусун туура түшүнүп, туура баа бериш үчүн анын грамматикалык концепциясынын негизги мүнөзүн туура аныкташ үчүн, аны эң алды, К. Тыныстанов жашаган жана ага чейинки мезгилдеги жалпы лингвистикалык, өзгөчө, орус тил илиминдеги грамматикалык окуунун өнүгүш ал-абалы менен түздөн-түз байланышта, карым-катышта кароо зарыл.

Тил илиминин тарыхынын негизги маселелеринин бири – ал илимдин тарыхын мезгилдерге бөлүшгүрүү, ал мезгилдеги лингвистикалык илимий теорияларды,

практикалык жетишкендиктерди системалаштыруу. Ушул өңүттө Касым Тыныстан уулу жашаган XX кылымдын тил илимин эки мезгилге – XX кылымдын 30-жылдарына чейинки, б.а., 1930-жылдарга чейинки мезгил жана XX кылымдын 30-жылдарынан кийинки мезгил деп бөлүүгө болот.

XIX к. аягы XX к. 30-жылдарына чейинки мезгилде жалпы тил илими деп аталган дүйнөлүк тил илиминде лингвистикалык идеялардын жаралуу жана жаңылануу мезгили башталат. Бир жагынан, младограмматизм менен салыштырма-тарыхый тил илиминдеги ар кандай илимий-теориялык жана методологиялык чектелүүлөрдөн арылып, ал мезгилдин тил илиминде неограмматизм идеясы, принциптери алдыңкы планга көтөрүлүп, азыркы тил илиминин негиздөөчүсү Ф. де Соссюрдун теориялык концепциялары пайда болот. Ушул эле мезгилде Бодуэн де Куртенэнин, Ф. Ф. Фортунатовдун, Антуан Мейенин, Гуго Шухардттын ж.б. окумуштуулардын тилдин философиясына карата болгон жаңыча мамилелери, көз караштары жаралат. Структурализмдин өзүнчө илимий-теориялык жаңы багыт катары калыптанышына жаңы өбөлгө түзүлүп, анын методологиялык базасы негизделе баштайт. Экинчи жагынан болсо, дүйнөлүк лингвистикалык көз караштан айырмаланып, СССРде Н. Я. Маррдын “яфет теориясына ылайык тил жөнүндөгү жаңы окуусун” канондоштуруу жана “марризмди” советтик тил илиминин идеялык-методикалык жана методологиялык багыты катары жайылтуу аракети күчөп, тил илиминин жаралышына жана өнүгүшүнө негиз болгон индоевропейстика буржуазиялык илим катары белгилене баштайт. СССРдеги тил илиминде чыныгы илимге жана билим адамдарынын табиятына туура келбеген таптык күрөшүн”, “тилдин таптык табиятынын” күчтүү тартиби түзүлөт, “сал”, “бер”, “йон”, “рош” деген алхимиялык төрт элементтин “оюну” өкүмдүк кылып турган кез болот, б.а., “тил жөнүндөгү жаңы окуунун” негиздөөчүсү Н. Я. Марр XX к. 30-жылдарынын ары жак – бери жагында тил илиминдеги эч кол тийгис кадыр-барк, абройдун ээси болуп, анын яфет теориясы маркстик тил илиминин жеткен чеги деп таанылган учур эле.

Демек, XX к. 30-жылдарындагы жалпы тил илими, бир жагынан, өзүнүн табигый жол-жобосу менен өнүгүп, батышта тилдин философиясы Ф. де Соссюрдун илимий-теориялык концепцияларына таянган жана аны андан ары уланткан Л. Блумфилддин, Ж. Вандриестин, О. Есперсендин, Э. Сепирдин, Б. Уорфтун, Г. Асколинин, В. Брендалдын ж.б. эмгектеринде өнүктүрүлгөн болсо, экинчи жагынан, СССРде тил илимине таптык кызыкчылыкты көздөгөн марксисттик багытта калыптана баштаган. Советтик тил илиминде марксисттик тил илиминдеги маркстик таптык позицияга таянуу менен улуттук илимий традиция жаралып, мурда илимий-нормативдик грамматикалык традициясы болбогон тилдер үчүн жазуу системасын иштеп чыгып, алфавит тузүүгө, нормативдик грамматикаларды түзүүгө, лексикографиялык иштерди колго алууга өзгөчө көңүл бурула баштайт.

30-жылдары түзүлө баштаган улуттук нормативдик грамматикалар, негизинен, грек-латын традициясына таянып жазылган орус тилинин грамматикалык схемасына салынып, механикалык түрдө тигил же бул улуттук нормативдик грамматикаларга көчүрүлгөн. Бирок ошого карабай, XX к. 30-жылдарынын ары жак – бери жагындагы советтик тил илиминде эне тилди, улуттук тилди билим, тарбия-таалим берүүнүн, сабатсыздыкты жоюунун, улуттук маданиятты өнүктүрүүнүн куралы катары нормалаштыруу, адабий тилдик деңгээлге көтөрүү маселелери коюлуп, терминологияны унификациялоо, бир кылкалуулукка келтирүү, лингвистикалык сыпаттоонун ыкмаларын, методдорун аныктоо сыяктуу маселелер тил илиминин калыптана башташын шарттаган негизги маселелерден болгон. Ошондуктан аталган мезгилде

нормативдүү грамматикалар менен эле катар лингвистикалык тармактардын өзгөчө бир түрү “тил илимин” тилди реалдуу кубулуш катары караган илимий көз караштарды өзүнчө бир тармагы катары кароону аныктоону максат кылган түрү пайда боло баштайт. Ал тармак советтик тил илиминде “тил илимине киришүү” деп аталат да, В. А. Богородицкийдин, А. И. Томсендин, В. К. Пормезинскийдин, Д. Н. Ушаковдун ж.б. атайын эмгектери жарык көрөт да, ошолордун негизинде жогорку окуу жайларда курстар окутулат. Бул курстун максаты дидактикалык, багыттоочу методикалык жана методологиялык мүнөздө болгон. Ошондуктан бул курс лингвистикалык педагогиканын негизи катары таанылган. Анткени кандай гана тил илими, улуттук грамматикалык көз караштар болбосун, ал лингвистикалык түшүнүк-туюмдардын, термин-категориялардын жалпы системасында жаралат жана өнүгүп калыптанат. Ал эми лингвистикалык түшүнүк-туюмдардын, термин-категориялардын системасынын жалпылыгы улуттук тил илиминин, улуттук нормативдик грамматикалардын өнүгүш мазмунунун бирдейлигин көрсөтсө, тигил же бул улуттук тилдин терминологиялык түшүнүк-туюмдар, категориялар боюнча анализге алынган конкреттүү формалары улуттук тилдин өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

Касым Тыныстан уулунун кыргыз тил илиминин улуттук илимий грамматикалык традицияларын негиздөөдөгү лингвистикалык концепциясы, грамматикалык көз караштары сөзсүз түрдө, 30-жылдардагы советтик тил илиминдеги жогорку кырдаал менен түздөн-түз карым-катыш, байланышта калыптангандыгы табигый процесс экендигинде талаш болбос.

Кысым Тыныстановдун лингвистикалык концепция, көз караштарынын философиялык-методологиялык негизи советтик тил илиминде калыптанган диалектикалык материализм түзөт. Ал эми философиялык позитивизм идеяларына негизделген структурализмдин лингвистикалык окуу-жоболорун К. Тыныстанов өздөштүрүүгө жана өз концепциясын ага негиздөөгө объективдүү жагдай-шарт болбогон. Анткени, биринчиден, К. Тыныстановдун окумуштуу катары калыптануу мезгили болгон 1930-жылдары батыш окумуштууларынын бардыгы тең буржуазиялык идеологиянын өкүлдөрү, аны таратуучулар катары эсептелип, советтик тил илиминде алардын идеяларына таянууга эч мүмкүнчүлүк берилбеген. Ал түгүл, 1920-30-жж советтик тил илиминдеги өтө кадырлуу улуу лингвист Маррдын “яфеттик теорияга негизделген тил жөнүндөгү жаңы окуусунун” келишпес оппоненти залкар окумуштуу Е. Д. Поливанов да “буржуазиялык компаративистиканын жактоочусу” катары ак жеринен таптык позицияда караланып, “капиталисттик Япониянын агенти” катары эсептелип, мүдүрүлүп-мүргүп турганда, советтик тил илиминде “лингвистикалык фронтто тап душмандардын иш-аракеттери чукулуп”, “советтик тил илиминдеги буржуазиялык контрабандаларга каршы аёосуз күрөш күчөп турганда, К. Тыныстанов тилчи катары алардын идеяларына таяна алмак эмес; экинчиден, таянайын деген күндө да азыркы тил илиминин, структуралык лингвистиканын негиздөөчүсү Ф. де Соссюрдун илимий-теориялык жана методологиялык концепциялары чагылдырылган “Жалпы тил илими” курсу француз тилинен орус тилине 1933-ж. гана которулуп, жарык көрөт. Демек, К. Тыныстановдун ал эмгек менен таанышууга мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Структурализмдин калган өкүлдөрүнүн эмгектери да орус тилинде, негизинен, 1935-жылдардан баштап жарык көрө баштайт. Ошондуктан К. Тыныстанов Бодуэн де Куртенэнин, Ф. Ф. Фортунатовдун, А. А. Шахматовдун, А. П. Пешковскийдин, Л. В. Щербанын, түркологдор В. А. Гордлевскийдин, А. Н. Самойловичтин, М. Казам-Бектин ж.б. эмгектери жана грамматикалары менен гана таанышуу мүмкүнчүлүгүндө болушу ошол мезгилдеги

объективдүү жагдай-шарт, катаал кырдаал менен түшүндүрүлөт.

Мындан сырткары, кыргыз жергесинде 1920-30-жж. ЖОЖдор жок болгондуктан, К. Тыныстанов баш болгон бир топ кыргыз жаштары Алматы, Ташкент шаарларында окуп билим алышкандыгы да белгилүү. Ошол мезгилдерде Ороото Азия чөлкөмүндөгү түрк элдерине казак элинин агартуучусу, коомдук жана мамлекеттик ишмери, тилчи, адабиятчы Ахмед Байтурсуновдун аты кеңири тарап, ал жазган китептер менен грамматикалар казак, кыргыз элдерине бирдей колдонулуп келгендиги талашсыз тарыхый чындык экендиги маалым. Ал гана түгүл, араб алфавитинин да кыргызча реформаланышы түздөн-түз Ахмед Байтурсуновдун аракети экендиги белгилүү, б.а., кыргыздар Ахмед Байтурсуновдун казактар үчүн реформалаган араб алфавитин гана көчүрүп алгандыгы жөнүндө өз учурунда Е. Д. Поливанов да атайын белгилейт. Мунун нукура чындык экендигин атайын изилдөө жүргүзгөн тилчи-окумуштуу С. Ж. Мусаев да конкреттүү фактылардын, архивдик материалдардын негизинде далилдейт [1].

Демек, К. Тыныстановдун лингвистикалык концепциясынын калыптанышына, ошону менен бирге эле кыргыз тил илиминин жаралышына белгилүү даражада Ахмед Байтурсуновдун эмгектери да илимий-теориялык, методикалык жана методологиялык негиз болгондугу кашкайган чындык. Ишенаалы Арабаевдин сөзү менен айтканда “казак тумагынан бычылып, кыргыз тебетейи жасалган” [2: 3].

Ахмед Байтурсуновдун өз колу менен жазылган өмүр баяны бар. Бири “Автобиография” деп аталат да, ал 1929-жылдын 21-августунда жазылган, экинчиси “Жизнеописание” деп аталып, 1929-жылдын 8-марты көрсөтүлгөн. Бул экөө тең Абай атындагы Казак мамлекеттик педагогика институтунун архивинде 209-номерлүү папкада сакталып турат. Анда “1910-жылы Оренбург шаарына келгенден кийин, биринчиден, казак тилин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик жактан изилдөөгө; экинчиден, казак алфавитин реформалоо жана орфографиясын жөнгө салууга; үчүнчүдөн, казак жазма кебинин лексикалык жагын жана синтаксистик түзүлүшүн чет элдик таасирден арылтып тазалоого; төртүнчүдөн, ... казак сөздөрүнүн негизинде илимий терминдерди жасоо аркылуу прозаны эл колдонуп турган тирүү оозеки тилдин нугуна түшүрүү үчүн изилдөө жүргүзүүгө кириштим. Булардын баары ошол кездерде мен түзгөн окуу китептери, окуу куралдары жана мен редакциялаган “Казак” гезити аркылуу ишке ашырылып турган” деп айтылат.

Жогорку ой-максаттарды ишке ашыруу максатында Ахмед Байтурсунов 1912-жылы “Окуу куралы” деген ат менен Оренбург шаарында казак тилиндеги биринчи алиппени түзүп, басмадан чыгарат. Андан тышкары “Тил – курал” аттуу үч бөлүмдөн турган казак тилинин нормативдик грамматикасы тилдин фонетикасын, морфологиясын жана синтаксисин сыпаттоого арналып, 1914-1915-жж. жарык көрөт. Ал эми казак тилинин эки бөлүмдөн турган практикалык грамматикасы “Тил жумсар” деген ат менен 1928-ж. Кызыл-Ордодо жарык көрөт [3].

Казак тилинде ушул күнгө чейин лингвистикалык термин катары колдонулуп жүргөн “зат есим”, “сын есим”, “етистик”, “есимдик”, “одагай”, “үстөү”, “шылау”, “бастауыш”, “баяндауыш” деген сыяктуу лингвистикалык көптөгөн терминдер Ахмед Байтурсуновдун жогоруда аталган эмгектеринде колдонулган терминдер.

Биздин пикирибизде, Касым Тыныстановдун лингвистикалык концепциясынын жаралышына, анын кыргыз тил илиминин баштоочусу катары калыптанышына жана улуттук илимий грамматикалык традициянын өзөктөнүшүнө салым кошкон улуу окумуштуу болушуна орус грамматикалык традициясынын өкүлдөрүнүн эмгектери сыяктуу эле Ахмед Байтурсуновдун “Окуу куралы” менен “Тил куралы” да чоң база

болгондугу төгүн эмес. К. Тыныстанов үчүн жогоруда белгиленген жана белгиленбей калган авторлордун эмгектери илимий-теориялык, окуу-методикалык, дидактикалык база болуу менен анын тилчилик чоң дарамет күчү, жөндөм-таланты, кыргыз тилинин конкреттүү факт-материалдарын жалпы тил илиминин концептуалдык принциптери аркылуу анализдеп сыпаттоого мүмкүнчүлүк бергендигин баса белгилемекчибиз.

К. Тыныстановдун лингвистикалык концепциясы жок жерден эле алынып, такыр жерден эле жаралбады. Ал өзүнүн лингвистикалык көз караштарын негиздөөдө кыргыз тилинин тилдик материалдарын жалпылаштырып, улуттук нормативдик грамматикаларды түзүүдө, терминология маселесин иштеп чыгууда жана грамматикалык материалдарды ырааттуу жайгаштырып системалаштырууда, сөзсүз түрдө, өзүнө чейинки лингвистикалык ой-пикирлерди терең өздөшгүрүп, аларды өзүнүн тилчилик кудурет-күчүнүн элегинен өткөрүп, грамматикалык даяр схемаларды, калыптарды үлгү катары кеңири пайдаланган. Термин жасоонун жалпы лингвистикалык моделдерин, типтерин өз боюна сиңирген. Кыргыз тилинин грамматикалык, анын типологиялык түзүлүшүн аныктаган аглютинация механизминде төп келген курамалык, уламалык закон ченемдүүлүктөрүн терең өздөшгүрүп, кеңири ачып берүү менен лингвистикалык, жалпы эле коомдук-экономикалык терминдерди жасоону, жаратууну жана калыптандырып өнүктүрүүнү улуттук кыртышгагы формалар менен айкалыштырган. Албетте, мунун конкреттүү тилдик факт-материалдардын негизинде анализге алынышы жана изилденип-иликтениши башка пландагы иштин максаты.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстановдун инсандык өмүрү да (1901-1938), чыгармачылык өмүрү да (1919-1937) кыска болгону менен, анын мыкты окумуштуу, кыргыздан чыккан биринчи профессор катары жасаган эмгектери, *жазган нормативдик грамматикалары, окуулуктары, иштеп чыккан илимий терминологиясы, графика, алфавит системасын аныкташы, орфографиянын принциптерин иштеп чыгуу маселелери, калтырган мурстары, концепциялары* кыргыз тилинин, кыргыз тил илиминин башаты жана да мындан ары келечекте жазылуучу илимий иштердин, кандидаттык, докторлук диссертациялардын жазылышына чоң өбөлгө, методологиялык негиз болорунда шек жок.

Адабияттар:

1. Мусаев С. Ж. Ахмед Байтурсунов жана реформаланган араб алфавити // *Заман Кыргызстан*, 1996. 12-декабрь.
2. Арабаев И. Алип-бээ. -Ташкент, 1924.
3. Бектенов З. Замандашгарым жөнүндө эскерүүлөр. -Б., 1996.

Профессор Касым Тыныстан уулунун саамалыктары:

1. Тыныстан у.К. Кыргыз тилинин хрестоматиясы. -Т., 1924.
2. Тыныстанов К. Чоңдор үчүн алиппе. -М., 1926.
3. Тыныстанов К. Окуу-жазуу бил. -М., 1927
4. Касым Тыныстан уулу. Биздин тил. -Т., 1927.
5. Тыныстан уулу Касым. Ене тилибиз. -Прунза, 1928.
6. Тыныстан у. К. Жаңы айыл. -Ф., 1929.
7. Касым Тыныстан уулу. Ене тилибиз. -Ф., 1930. 3-бас.
8. Касым Тыныстан уулу. Ене тилибиз. II китеп. -М., 1931.
9. Касым. Тил сабагы. -Ф. -Т., 1932.
10. Тыныстан уулу К., Тойчу уулу Ы. Терминдер. Коом-экономика терминдери.

-Ф., 1933.

11. Тыныстанов К. Проект новой орфографии киргизского литературного языка.

-Ф., 1934.

12. Тыныстануп К. Кыргыз тилинин морфологийасы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. -Ф., 1934.

13. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси (6-7-8-жылдар үчүн). -Ф., 1936.

14. Тыныстанов К. Орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасы (долбоору). I басылышы. -Ф: “Кыргызстан мамлекет басмасы”, 1937.